

Lastig verleden

Willem van Toorn

Dames en heren,

Dank voor de vererende uitnodiging. Ik wil u graag wat gedachten voorleggen over de betekenis van het verleden voor ons leven van alledag – verleden zoals leesbaar in landschappen, gebouwen, voorwerpen. En over de vraag waarom sommigen niet alleen onverschillig zijn voor dat verleden, maar het ‘t liefst zouden wegwerken.

Inmiddels alweer twintig jaar geleden maakte ik deel uit van een groepje kunstenaars, journalisten, wetenschappers die ernstige twijfels hadden over de plannen van de Nederlandse overheid met het rivierengebied, en dan vooral met de dijken. Uit oprechte zorg – daar is geen twijfel aan – voor de veiligheid van het land meende de overheid (Rijkswaterstaat) dat het nodig was de oude rivierdijken van Waal, Rijn, Maas en IJssel recht te trekken en te verhogen en te verzwaren. In het regime dat men zich voorstelde zouden duizenden oude dijkhuizen moeten verdwijnen en moesten alle bomen van de dijken af. Ik vat het nu maar simpel samen. Een eeuwenoud cultuurlandschap, waar de mens van de voor-Romeinse tijd af sporen in heeft nagelaten, zou dramatisch worden kaalgeslagen. Een landschap waar de geschiedenis nog zó duidelijk aan af te lezen was (denkt u aan de sporen van Romeinen en Noormannen in Wijk bij Duurstede en Tiel, aan de rijkdom aan kleine en grotere kastelen en forten, maar ook aan de dijken en de zo specifieke dijkdorpen zelf), dat ik het ooit een ‘leesbaar landschap’ heb genoemd, zou voor een groot deel verdwijnen. Ik ga u nu niet lastigvallen met de beschrijving van het hele proces waarin wij uiteindelijk gelijk kregen van de rechter – deze inleiding dient vooral om uit te komen bij een uitspraak van de toenmalige minister van Verkeer en Waterstaat toen wij haar onze alternatieven voorlegden: ‘Maar heren, het rivierenlandschap is toch geen openluchtmuseum!’ Haar reactie legde de vinger feilloos op de zere plek: cultuur is mooi, maar liefst veilig opgeborgen in het museum, we moeten er vooral geen last van hebben.

Dat gold trouwens niet alleen voor het rivierengebied. Als je bezwaar maakte tegen de afbraak van interessante cultuurlandschappen overal in Nederland door de aanleg van eindeloze bedrijventerreinen – voor een aanzienlijk deel puur voor de speculatie gebouwd – dan werd je door de gelovigen van de

altijd maar doorgaande economische groei gezien als een soort hinderlijke Don Quichot. Jammer van die landschappen, maar voor de groei moest nu eenmaal alles wijken. Die groei was een *geloof*.

Dat geloof lijkt bij alle verschillen in wezen sterk op dat van een door velen bewonderd architect, die zich politiek helemaal aan het andere eind van het spectrum bevond (of leek te bevinden) dan de marktdenkers: Le Corbusier. Die was er volstrekt van overtuigd dat de oude Europese steden bevrijd moesten worden van de last van het verleden. Omdat hij precies wist hoe de toekomst eruit diende te zien, organiseerde hij in 1933 een reis per cruiseschip op de Middellandse Zee, met een groot aantal collega-modernistische architecten (onder wie de Nederlandse architect Cornelis van Eesteren). Tijdens hun lange zeereis wilden ze vaststellen aan welke 'ziekten' de steden leden. Ik citeer in het volgende af en toe uit een artikel van Bernard Hulsman in NRC Handelsblad (febr 2015). De architecten van de CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), waarvan Van Eesteren de voorzitter was, namen 230 grote kaarten mee op reis, o.a. van Amsterdam, Den Haag, Parijs, Genua en Boedapest; aan de hand daarvan gingen ze op 'wetenschappelijke' wijze vaststellen aan welke 'ziekten' de steden leden in 'het machinetijdperk'. Ze waren, zou je nu toch wel willen zeggen, bezeten van de machine. Le Corbusier duidde de moderne mens aan als 'l'homme machine' en sprak graag over woningen als 'machines à habiter'. Het individuele huis, dat om de bewoner paste als een schelp, een nest (om met een andere Franse denker, Gaston Bachelard, te spreken) was Le Corbusier een gruwel. Die bewoner moest *veranderen*, zodat hij in het standaardhuis paste, in de standaardstad. De zeereis moest leiden tot een soort bijbel van de moderne stedenbouw, maar dat lukte niet. Maar men was het erover eens dat er vooral gesloopt moest worden. Alleen een paar belangrijke historische monumenten mochten behouden blijven, de rest moest plaatsmaken voor groene ruimten met uniforme woongebouwen aan rechte wegen. Traditionele straten en pleinen mochten niet meer. Vooral de rommelige skyline van oude steden was deze modernisten een gruwel. Er ging niets boven de rechte lijn. Een citaat van de grote bouwmeester: 'We moeten vernietigen om te kunnen opbouwen. We moeten daarin genadeloos zijn.'

Wat is dat toch met die ideologen, links of rechts, dat blijkt niets uit te maken, die gemeenschappelijk hebben dat zij beschikken over een waar geloof (dat zij graag wetenschappelijk noemen), over een blauwdruk voor de toekomst, en dat alles wat naar het verleden verwijst daarvoor moet wijken – of die blauwdruk nu heet 'de vrije markt' of 'de rationele stad' of 'de nieuwe mens' of een eeuwig maar doorgaande groei. Het zal u duidelijk zijn dat ik het niet heb over *onverschilligheid* tegenover het verleden maar overeen afkeer van en soms *haat* tegen, het historische, tegen de tekens waaruit we de

ontwikkelingsgang van de beschaving kunnen aflezen. Het verleden zaait twijfel, en staat dus hun utopie in de weg, zoiets moet het zijn.

Ook voor de populistische bewegingen die we in toenemende mate in actie zien is de afkeer van het complexe, historische kenmerkend. Dat levert wonderlijke paradoxen op. Populisten mogen graag uitroepen dat ze opkomen voor de eigen cultuur, tegenover de bedreigende vreemde culturen van immigranten bijvoorbeeld, maar als ze gevraagd wordt waarop als eerste moet worden bezuinigd als zij aan de macht komen, dan is dat strijk en zet de cultuur, en vooral de als elitair ervaren kunsten. Dat geldt in Nederland werkelijk niet alleen voor de aanvoerder en het enige lid van de PVV, maar zelfs voor de fractievoorzitter van de ooit toch werkelijk cultuurbewuste liberalen, van wie velen wél eens een boek hadden gelezen of theater gezien.

Die afkeer van ideologen én populistten van cultuur kan nog veel ernstiger vormen aannemen – zoals het recente verleden ons leert. Over een van de ernstigste is indrukwekkend geschreven door de Servische architect en cultuurhistoricus Bogdan Bogdanovic. Omdat hij in Nederland misschien niet zo bekend is, wil ik u graag iets over hem vertellen. Toen Joegoslavië nog bestond was Bogdanovic – een oude vriend en strijdmakker, maar ook criticus, van Tito – daar een vooraanstaand denker over architectuur, stedenbouw en monumenten. Hij ontwierp o.a. het beroemde grote monument voor de partisanen-begraafplaats in Mostar. Hij was hoogleraar aan de Universiteit van Belgrado en lid van de Academie van Wetenschappen. Maar omdat hij als onafhankelijk en lastig denker nogal eens meningsverschillen met de autoriteiten had, gaf hij al die imposante posities op en kocht hij in een dorp in de buurt van Belgrado het dorpsschooltje, waar hij zijn ‘Dorpsschool voor de Filosofie van de Architectuur’ oprichtte. Met groepjes studenten probeerde hij daar nieuwe ideeën over stedenbouw en landschap te ontwikkelen.

Tijdens de burgeroorlog van de jaren negentig kon hij met eigen ogen zien hoe de ‘volkslegers’ hun vernielzucht en haat met grote precisie richtten op historische steden en monumenten. Ik herinner mij, en u wellicht ook wel, filmpjes van de manier waarop dat gebeurde, met veel bier en welbehagen.

Bogdanovic was diep geschokt door het verschijnsel dat deze specifieke vorm van haat en agressie zich juist altijd tegen cultuurmonumenten richt en publiceerde al in 1993 een essayboek met de titel *Die Stadt und der Tod*, waarin historisch onderzoek naar de verwoesting van steden in de oudheid (Troje, Jeruzalem, Rome) de lijn doortrekt naar Dubrovnik, Sarajevo en Mostar. Stad en beschaving zijn in de westerse wereld vrijwel synoniem geworden, zegt Bogdanovic, dus ‘De zinloze verwoesting van steden

kunnen we alleen begrijpen als een manifeste, gewelddadige aanval op de hoogste waarden van de beschaving.’ Hij wist waar hij het over had. De Bosnische Serviërs verwoestten zijn partisanenmonument in Mostar, en toen hij in 1993 met zijn vrouw naar Wenen vluchtte om te ontkomen aan Milosevic, vernietigden diens handlangers zowel zijn bibliotheek in Belgrado als het hele archief – alle documenten, ontwerpen, modellen en tekeningen – in zijn dorpsschooltje.

Maar waarom *is* dat verleden dan zo belangrijk voor ons? zou een vraag kunnen zijn van de ware gelovigen die er zo graag van af willen. De grote Franse historicus Jacques Le Goff schreef: ‘La mémoire ne cherche à sauver le passé que pour servir au présent et à l’avenir.’ Oftewel, grofweg: *Het geheugen tracht het verleden alleen te behouden/bewaren opdat we kunnen omgaan met het heden en de toekomst.* Als we het verleden verwaarlozen, of ontkennen, kunnen we niet anders dan al onze oude fouten opnieuw maken – en veel kansen op geluk mislopen, denk ik erbij. De kennis en de ervaring van het verleden, de schoonheid, de glorie én de verschrikkelikheden ervan, zijn geen luxe maar een levensbehoefte. Die kan betrekking hebben op het simpele dagelijkse leven: de tekens die een kind helpen de weg naar school te vinden, de waarschuwing in de lijnen op gevels die nog aangeven hoe hoog het water kan komen als we niet oppassen. Voor de kennis van het verleden in bredere zin hebben (of moet ik in sommige gevallen helaas zeggen hadden) we de bibliotheken, de scholen, de archieven; voor de ervaring ervan spelen plekken, monumenten, landschappen in alle betekenissen, een wezenlijke rol. We hebben het dan graag over *lieux de mémoire*, of nog deftiger over de *genius loci*, maar die termen gebruik ik met grote behoedzaamheid, want een herinneringsplek levert natuurlijk alleen een ervaring van het verleden op als je over enige kennis beschikt. Als ik niks weet van Goethe en zijn Gartenhaus in Weimar, ervaar ik op zijn best vagelijk een mooi oud huis met een tuin – niet het idee ervan, niets *mémoire*. En als ik door de Belgische stad Aalst wandel maar nog nooit van de schrijver Louis Paul Boon heb gehoord, komt er geen enkele herinnering, geen enkel meeslepend beeld boven uit zijn meesterwerk *De Kapellekensbaan*.

Hoezeer het vermogen het verleden te ondergaan afhankelijk is van kennis, heb ik zelf ooit zó indringend ervaren, dat ik u er graag iets over vertel. Tegen het einde van de jaren ’90 publiceerde ik zoiets als een autobiografische roman, bedoeld als een klein monument voor mijn ouders en hun generatie, die twee wereldoorlogen en een economische crisis meemaakten, en voor het hardwerkende, ambachtelijke milieu waar ze deel van uitmaakten. Ze kwamen uit de kleine Betuwse stad Tiel en mijn vader, een vakkundig jong kleermaker, was in de crisistijd naar Amsterdam getrokken om een nieuw bestaan op te

bouwen. Ik probeer in die roman, getiteld *De rivier*, uit mijn herinnering een beeld op te bouwen van het Amsterdam-West uit de jaren 30 en 40, en dan vooral de bezettingsjaren, van het dagelijks leven zoals waargenomen door een jongen van tussen de 5 en de 10 jaar, de school, de verwoede pogingen het gewone leven door te laten gaan, de aanwezigheid van Duitse soldaten overall, de donkere, verloederende, leeggeroofde en uiteindelijk uitgehongerde stad, van honger gestorven mensen op straat, – en daardoorheen de verhalen over het stadje aan de rivier waar mijn ouders vandaan kwamen en waar zich het echte leven leek af te spelen.

Een jaar of twee na het verschijnen van dat boek werd ik via mijn uitgever gebeld door een met een stevig accent sprekende man, die de imam bleek te zijn van de Turkse moskee in het West van mijn kinderjaren. Hij had het boek gelezen en was er diep door geschokt, want hij had geen enkel idee gehad van wat zich daar een halve eeuw geleden had afgespeeld. Op het terrein van de moskee (in mijn jeugd een grote garage, aan de Kostverlorenkade), stond nota bene ook nog een soort monumentje waar hij nooit aandacht aan had geschonken maar dat, begreep hij nu, de plek bleek te markeren waar een vader en zijn zoon door de Duitsers gefusilleerd waren. En of ik niet op 4 mei, de avond van de dodenherdenking, in de gebedsruimte iets uit mijn boek zou willen voorlezen, zodat ook zijn gelovigen iets zouden weten van wat zich daar had afgespeeld. Ik zei dat ik dat een grote eer zou vinden en zo gingen mijn vrouw en ik die avond rond zeven uur naar de moskee in de Baarsjes. Die was vol. We werden buitengewoon hartelijk ontvangen. De imam stelde mij voor, een paar jonge vrouwen lazen vertaalde fragmenten over de hongervinter voor en daarna las ik een stukje voor over hoe ik met vriendjes door de buurt zwierf omdat de Duitsers onze school hadden gevorderd en over wat we soms voor treurige dingen zagen, en daarna over de bevrijding. Toen was het bijna acht uur en een man van het moskeebestuur nodigde iedereen uit om buiten bij het monumentje te gaan staan. Zo hielden we twee minuten stilte samen met een grote groep Turkse Nederlanders. Na afloop kwamen er veel mensen mij een hand geven en vertellen dat ze nooit hadden geweten dat het nog maar zo kort geleden oorlog was geweest en dat er in deze buurt mensen waren afgevoerd en vermoord of van honger waren gestorven. Het was zeer ontroerend – en ik begreep voor het eerst dat een plek die voor mij in de meest intense zin een lieu de mémoire is dat voor anderen misschien pas is als ik ze het verhaal ervan vertel.

Met andere woorden, want dat is wat ik daar en toen leerde: als we willen dat het verleden levend blijft en een rol van betekenis in de samenleving blijft spelen, en niet iets esthetisch, vrijblijvend museaals, wordt, dan moeten we daar iets aan doen. Het eerste waar ik, als oud-schoolmeester, natuurlijk aan

denk is dat kennis, kritische kennis van onze eigen cultuurgeschiedenis, een veel grotere rol in het onderwijs zou moeten spelen dan die nu doet.

Ik woon een groot deel van het jaar in de Berry in Midden-Frankrijk, vlak bij het kasteeltje met park van de schrijfster George Sand. In de wijde omtrek verwijst van alles naar deze negentiende-eeuwse pionier van de vrouwenemancipatie, geliefde van Chopin, bemind collega van Flaubert, Victor Hugo en Toergenjev, om er maar een paar te noemen. Er zijn nogal wat bars en restaurants *Le George Sand*, op veel plekken staan borden die mededelen dat die en die roman zich hier afspeelt, en in de prachtige boekwinkel van het kasteeltje kun je niet alleen háár hele werk, haar hele correspondentie in verschillende edities en alle romans en verhalen, kopen, maar ook dat van belangrijke tijdgenoten. Simon Vestdijk was, veel korter geleden, een groter schrijver dan George Sand, maar het zou weinig zin hebben bij Leeuwarden een bord te zetten dat we hier nu de stad van *De koperen tuin* passeren – vrijwel niemand heeft dat boek meer gelezen, Vestdijk maakt na een halve eeuw al geen deel meer uit van onze actualiteit.

Een ander, laatste voorbeeld. Wij waren een week of wat geleden in Engeland en bezochten met stijgende verbazing huis en tuin van Winston Churchill en zijn vrouw, Chartwell. Als ergens de geest van de plek voelbaar is, is het daar. Het is eigenlijk een bescheiden huis (voor iemand die in een van de mooiste woonpaleizen van Engeland, Blenheim Palace, was geboren), maar met een ongelooflijke rijkdom aan cultuur van de tijd, prachtige bibliotheek, van reizen meegebrachte dierbaarheden, foto's natuurlijk (een van de mooiste met Chaplin!), schilderijen, werkkamer. En een ongelooflijke, maar niet aanstellerige, bewoonde tuin. Tot onze verbazing heel aardig restaurant, interessante winkel, kwekerij waar je planten enz. kunt kopen. Op een doordeweekse dag al buiten het seizoen: honderden mensen, kijkend, praten, picknickend, een levende plek. Recente geschiedenis ervaarbaar gemaakt. Het is van belang dat we blijven beseffen dat geschiedenis door mensen wordt gemaakt, niet door voorspelbaar verlopende wetenschappelijke systemen. Het mooiste wat ik zag was een briefje, ik meen uit de jaren '30, van Winston Churchill aan zijn vrouw Clementine: dat hij als de donder een artikel voor een tijdschrift moet afmaken, en misschien wel twee, omdat hij anders de inkomstenbelasting niet kan betalen.

Oktober 2016